

## Bayram konseptinin etnokul turoloji mahiyyəti

### (Professor C.Qasimovun yaradıcılığı əsasında)



**Sakir ALBALIYEV,**  
**AMEA Folklor İnstitutu,**  
**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,**  
**dosent,**

(Əvvəli ötən sayımızda)

C.Qasimov yazır: “Novruz bayramı əski türkün məkan-zaman haqqında bütün görüşlərinin yaddaş modeli və bu modelin funksional sistemidir” [2, s. 20].

Göründüyü kimi, müəllifin bu yanaşmasında Novruz bayramı ümumiyyətlə dünya modeli, yəni dünya haqqında təsəvvürlər sistemi kimi səciyyələndirilmişdir. Əlbəttə, Novruz bayramı Azərbaycan insanının dünya haqqında ənənəvi təsəvvürlər sistemini inikas edir. Buna heç bir şübhə yoxdur. Ancaq C.Qasimovun “əski türkün məkan-zaman haqqında bütün görüşlərinin yaddaş modeli”, başqa sözlə dünya modeli adlandırması bu bayramın etnik düşüncə və mədəniyyət sisteminə çox böyük rola malik olduğunu göstərir.

Dünya modeli haqqındakı təriflərə nəzər salaq. V.N.Toporov yazır: “Dünya modeli ən ümumi şəkildə konkret bir ənənə kontekstində dünya haqqında bütün dəyərlərin müxtəşərləşdirilmiş və sadələşdirilmiş təsviri kimi müəyyən olunur. Modeli təsvir olunan “dünya” anlayışının özünü insan və onun mövcud olduğu mühitin qarşılıqlı münasibətləri kimi başa düşmək məqsədəuyğundur” [7, s. 161].

Alimin yanaşmasından görünür ki, dünya modeli ümumi halda hər hansı bir xalqın mifoloji-epik ənənəsində dünya haqqında təsəvvürlərin sadə bir şəkildə təsviridir. Həmin təsvirdə insanla dünyanın qarşılıqlı münasibətləri də öz əksini tapır. Biz V.N.Toporovun bu tərifinə əsaslanıb Novruz haqqında təsəvvürlər sistemini həm də dünya modeli hesab edə bilərikmi? Bizcə, edə bilərik. Novruz haqqında miflərə, əfsanələrə nəzər saldıqda görürük ki, burada Azərbaycan insanının dünyada, demək olar ki, bütün təsəvvürləri öz əksini tapmışdır. Ən başlıcası bu təsvir-təsəvvürlər modeli donmuş təsvir yox, dinamik hərəkət modelidir. Yəni burada insanla təbiət arasında qızğın, canlı münasibətlər modelləşmişdir.

A.Y.Qureviç “dünya modeli” anlayışını gerçəkliyi qavramanın zaman, məkan, dəyişmə, səbəb, tale, say, hiss olunanın fəvqəlhissi olana münasibəti, təkin tama münasibəti kimi universal anlayışların öz aralarında birləşərək yaratdıqları “koordinatlar şəbəkəsi” kimi səciyyələndirmişdir [6, s. 30].

Alimin bu tərifində diqqəti cəlb edən dünya modelinin “koordinatlar şəbəkəsi” funksiyasıdır. Bizcə, A.Y.Qureviçin dünya modelinin “koordinatlar şəbəkəsi” olması haqqındakı fikri V.N.Toporovun dünya modelinin insanla dünya arasındakı münasibətləri əks etdirməsi haqqındakı fikri ilə üst-üstə düşür.

“Koordinat” sözü məkanı anlayış olub, təqribən, istiqamətin göstəriciləri mənasındadır. Dünya modelinin “koordinatlar şəbəkəsi” olması o deməkdir ki, ənənəvi düşüncə ilə yaşayan insanın dünya modeli onun məkan-zamandakı hərəkətlərini müəyyənmləşdirən proqramdır. Ənənəvi insan dünya modelindəki koordinatlar əsasında məkan-zamanda öz yerini və bütün başqalarına olan münasibətini müəyyənləşdirir. Dünya modelinin bu mənasına əsaslanıb, Novruz haqqında təsəvvürlər sistemini dünya modeli hesab etmək olarmı? Bizcə, belə hesab etmək mümkündür. Hər fi mənası “yeni gün” Novruzla insanın təzə ildəki yeni həyatı başlanır. Bu yeni həyatda onun bütün vəzifələri insana qabaqcadan məlumdur. Buradan belə bir qənaətə gələməyə olar ki, Novruz haqqında təsəvvürlər sistemi də insanın Novruzla başlanan və bir il ərzində davam edəcək yeni məkan və zamandakı bütün hərəkətlərinin koordinatlar şəbəkəsidir.

Mifopoetik dünya modelini “dünyanın obrazı kimi bir işarələr sistemi” adlandıran C.Bəydili (Məmmədov) yazır: “Mifoloji dünya modelinin özülündə ikili qarşıdurmalar (binar oppozisiyalar) sistemi dayanır ki, kifayət qədər sayda olan həmin qarşıdurmalar da əsas etibarilə məkan və zamanla bağlıdır” [1, s. 34]. Göründüyü kimi, müəllif dünya modelini dünyanın obrazları vasitəsi ilə ifadə olunan işarələr sistemi kimi səciyyələndirir. C.Bəydilin (Məmmədov) bu fikri Novruz haqqındakı təsəvvürlər sistemini dünya modeli kimi qəbul etməyə imkan verir. Novruz bayramı ilə bağlı çoxsaylı inanc mətnləri, əfsanələr buna çoxlu nümunələr verir. Novruz bayramının bütün mərasimi obrazlarının hamısı təbiəti təsvir edir. Keçəl, Kosa qışla bağlı olduğu kimi, keçə və s. obrazlar yazı təmsil edir. Eləcə də Novruz oyun və tamaşalarındakı çoxsaylı obrazlar da yenə də qışı və yazı təmsil edir.

C.Qasimovun Novruzla bağlı növbəti fikrində deyilir: “Yaddaş hərəkəti gəlməklə etnosu yaşadır: etnos yaddaş formulları əsasında funksionallaşır – mövcudluğunu qoruyur və inkişaf etdirir” [2, s. 20].

Biz bu fikri tam şəkildə təsdiq edirik. Novruz başdan-başaya yaradılışla bağlı bayramdır. Köhnə dünya dağılır və onun əsasında yeni dünya qurulur. Yeni dünyanın sxemi etnosun yaddaşında daim yaşayır. Beləliklə, etnos Novruz bayramı vasitəsilə özünü hər dəfə yenidən yaradır.

C.Qasimov yazır: “Etnosun fiziki-mənəvi təcrübəsinin bütün aksioloji dəyərləri ilkin kökdən başlayıb, bütün dövrlər (siyasi, ideoloji, dini epoxalar) boyunca Novruza konsentrasiya olunmaqla onu akkumulyasiya mənbəyinə – etnoenergetik sistemə çevirir” [Qas.C., s. 20].

Alimin bu çox dəyərli fikri iki tezislə əsaslanır. Birinci tezislə görə, Novruz bayramı elə bir etnokulturolo-

ji sistemdir ki, xalqın ilk tarixdən başlanmaqla bütün məna daşıyıcı dəyərləri fasiləsiz şəkildə Novruz bayramında cəmlənmişdir.

Bu, həqiqətən, belədir. Novruz bayramının tarixi ilə məşğul olan bütün tədqiqatçılar təsdiq edirlər ki, Novruz bayramı rituallarında, obrazlar sisteminə, bayramla bağlı epik mətnlərdə müxtəlif dini-ideoloji sistemlərin izlərinə açıq şəkildə rast gəlinir. Yəni Novruz bayramı bütün tarixi epoxaların izlərini özündə cəmləşdirmişdir və bu epoxaların içərisində tarixən ən qədimi mif epoxasıdır.

Prof. H.İsmayilov Novruz bayramının dörd inkişaf mərhələsindən bəhs etmişdir. Bu mərhələlərin başlanğıcında mif mərhələsi durur:

1. Mif mərhələsi;
2. Ritual mərhələsi;
3. Mərasim mərhələsi;
4. Bayram mərhələsi” [3, s. 3].

Qeyd edək ki, mifoloq alimlər Mirəli Seyidov da, Məhəmməd Tantəki də Novruz bayramının mifoloji görüşlərlə bağlılığını təsdiqləmişlər. M.Seyidov Mirəli Seyidov Novruz bayramının ən əski dünyagörüşü, mifoloji düşüncə, xüsusilə ilkin stixiyalar olan od, su, ağac və s. ünsürlərlə bağlı olduğunu göstərmişdir [bax: 4]. M.Tantəkin yazır: “Novruz bayramının kökü qədim insanın təbiətin ölüb-dirilməsi haqqındakı ibtidai animistik görüşlərinə gedib bağlanır” [5, s. 53].

Mifdən başlanan Novruz sonrakı epoxalarda qarşılaşdığı müxtəlif dinlər, adət-ənənələrlə mübarizə etmiş, özünü qorumuş və yaşamaq üçün onlara uyğunlaşmışdır. Bütün bunlar isə xalqımızın tarixi deməkdir. Beləliklə, uyğunlaşma prosesində xalqımızın milli-mənəvi dəyərlər sisteminin mənalı elementləri Novruz bayramına qovuşmuşdur.

2. C.Qasimovun ikinci tezisində görə, Novruza konsentrasiya olunan dəyərlər onu etnoenergetik sistemə çevirmişdir.

“Etnoenergetik sistem” anlayışı hər fi mənadada etnosun enerji sistemi deməkdir. Yəni hər bir etnosun yaşam gücünü özündə əks etdirən enerji sistemi var və C.Qasimova görə, Novruz belə bir etnoenergetik sistemdir.

Bizcə, müəllifin bu yanaşması ilə tam razılaşmaq olar. Etnoenergetik sistem etnosun öz gücünü aldığı yaşam qaynağıdır. Novruz, sözün həqiqi mənasında, belə bir yaşam qaynağıdır. Xalqın ilin sonuna doğru tükənən gücü onun məhz Novruzdan aldığı enerji ilə yenidən bərpa olunur. Novruzun gəlişi ilə xalqa mənəvi güc, yaşa enerjisi, həyat ruhu gəlir. Qışın zülmündən bezmiş insan yazın gəlişi ilə yenidən dirçəlir və bu dirçəlişin simvolu Novruzdur.

C.Qasimov yazır: “Vaxtaşırı (ritmik olaraq) Novruz bayramını keçirən etnos qapalı-dövrəvi ritmlə ondan keçməklə hər dəfə özünü etnoenergetik arxetiplərlə təchiz edir...” [2, s. 21]. Göründüyü kimi, Novruz bayramı Azərbaycan xalqının onun bütün tarixi boyunca həyat enerjisi, yaşam gücü ilə təmin etmişdir. Elə günü bu gün də insanlar Novruzun gəlişini ümid hissi ilə qarşılayırlar. Novruz gələndə insanların qəlbində, düşüncəsində xoş gələcək haqqında ümidlər baş qaldırır.

Prof. C.Qasimov özünün Novruz konsepsiyası haqqındakı fikirlərini aşağıdakı kimi yekunlaşdıraraq, Nov-

ruz bayramı ilə bağlı mühüm kulturoloji məsələyə, yəni bolşeviklərin Novruz bayramını xalqın yaddaşından niyə tam silə bilməmələrinə belə aydınlıq gətirir: “Əgər türk etnosu bu arxetiplərlə vaxtaşırı təchiz olmasa idi, o, tarixin girdabından sağlam, strukturyaradıcı, dünya qurucu etnos və onun mükəmməl milli-siyasi, mədəni-tarixi paradigmaları halında çıxa bilməzdi. Bayramın bu mahiyyətinə vara bilməyən bolşevik ideoloqları Novruzla mübarizə apararkən, əslində, onun özü ilə yox, Don Kixot real düşmənlər əvəzinə yel dəyirmanı ilə vuruşduğu kimi, onun dekorasiyası ilə vuruşurdular. Çünki Novruz etnopsixoloji sistemini (etnogenetik enerjini) təşkil edən funksional hərəkət arxetiplərinin əsil mövcudluq məkanı zahiri adət-ənənə yox, Azərbaycan xalqının daim canlı etnik yaddaşı idi. Bayramı, onun zahiri adət-ənənələrini yaradan və təşkil edən etnik yaddaşdakı funksional sxem idi. Bolşeviklər bayramı küçədən yığırdırsalar da, xalq öz yaddaşındakı sxem əsasında onu gizləndirib, «pərdə arxasında» yenidən yaradırdı. Yenidən yaratma, dağılmış sistemi yenidən qurma isə Novruz bayramının funksional semantikasını təşkil edir” [2, s. 21].

İşin elmi nəticə və yenilikləri: Beləliklə, aydın olur ki, Novruz bayramının Azərbaycan etnokulturoloji sistemindəki yeri onun milli yaddaş funksiyası ilə müəyyənləşir. Novruz etnokulturoloji baxımdan milli yaddaş funksiyasını yerinə yetirir. Onun bu funksiyası passiv yaddaş hadisəsi deyildir. Novruz etnik mədəniyyətin funksional formulu, yəni etnosun özü özünü vaxtaşırı (ritmik olaraq) yaratma mexanizmidir.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti bu işdən bayramlar haqqında aparılacaq başqa tədqiqatlarda nəzəri qaynaq olaraq istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə mərasim folklorunun tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

### ƏDƏBİYYAT

1. Bəydili (Məmmədov), C. Dünya modeli Azərbaycan filologiyası, V kitab. – Bakı: BDU nəşriyyatı, – 2003, – s. 34-37

2. Qasimov, C. Novruz bayramı milli-mənəvi dəyərlərin repressiyası kontekstində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, XXXI kitab. – Bakı: Nurlan, – 2009, – s. 14-23

3. İsmayilov, H. Novruz bayramı: tarixi-mədəni mahiyyəti və semantik strukturu Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, XXXI kitab. – Bakı: Nurlan, – 2009, – s. 3-13

4. Seyidov, M. Yaz bayramı M.Seyidov. – Bakı: Gənclik, – 1990. – 96 s.

5. Tantəkin, M. Məqalələr M.Tantəkin. – Bakı: Şirvanşər, – 2006, – 209 s.

6. Qureviç, A.Ə. Kategorii sredne-vekovoy kul'turi A.Ə.Qureviç. – Moskva: Nauka, – 1984, – 350 s.

7. Toporov, V.N. Oçerk «Model'g mira» Mifi narodov mira. V 2-x tomax. Tom 2. – Moskva: Sovetskaya gnüklopediya, – 1982, – s. 161-164